

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ У ВОЄННИЙ ТА ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Циганюк М. А.

ВСТУП

Формування національної свідомості української нації є складним і багатовимірним процесом, що відображає еволюцію суспільних цінностей, правових норм та інституційних механізмів. У контексті воєнних і післявоєнних трансформацій цей процес набуває особливого значення, оскільки національна свідомість стає ключовим чинником консолідації суспільства, збереження національної ідентичності та захисту державності.

Сучасні воєнні виклики, зокрема повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну, спричинили необхідність активізації правових і інституційних механізмів для захисту національної свідомості, що включає заходи інформаційної безпеки, правового регулювання історичної пам'яті, забезпечення функціонування української мови як державної, а також розвиток освітніх та культурних ініціатив, спрямованих на зміцнення національної ідентичності.

Таким чином, дослідження інституційно-правових аспектів формування національної свідомості у воєнний та післявоєнний періоди є не лише теоретично значущим, а й має вагомe практичне значення для розбудови суверенної, демократичної та правової держави.

1. Поняття, складові елементи та рівні національної свідомості

Феномен національної свідомості досліджується у таких галузях науки, як філософія, політологія, соціологія, культурологія, психологія, етнологія, історія, право, лінгвістика, педагогіка та ін., а тому вирізняється різними підходами до формування поняття «національна свідомість». Не зупиняючись детально на дослідженні різноманітних визначень, наведемо окремі з них:

1) цілісна система духовних феноменів нації, які сформовано у процесі історичного розвитку та відображають основні засади буття нації, настанови, ідеї, культурні здобутки, устремління¹ (І.О. Кресіна);

¹ Кресіна І.О. Національна свідомість. Сучасна українська енциклопедія. URL: <https://esu.com.ua/article-71053> (дата звернення: 16.01.2025 р.)

2) «категорія, сутністю якої є усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної нації»² (Р. Карпінська, В. Беляк);

3) «складна модернізована система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації і відображують основні засади її буття та розвою»³ (О. Ситник);

4) «усвідомлення неповторної єдності Я і МИ свого народу в межах суспільного горизонту»⁴ (В.В. Буяшенко).

На нашу думку, ключовими факторами які як позитивно, так і негативно вплинули на формування національної свідомості Української нації стали:

1. У позитивному контексті:

– давня державність та історична спадщина України (наприклад, розвиток Київської Русі, як колиски української державності, формування української культури, мови, правової системи та козацької доби, як символи незалежності і демократії);

– боротьба за незалежність (визвольні війни під проводом Б. Хмельницького (1648-1657 рр.), створення Української Народної Республіки (1917–1921 рр.), як спроби відновлення державності у ХХ ст., Акт проголошення незалежності України (1991 р.), протистояння агресії РФ (з 2014 р. по теперішній час) та ін.;

– розвиток української мови та культури (внесок українських письменників, поетів та інтелектуалів у розвиток національної самосвідомості (зокрема, Г. Сковорода, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, П. Куліша, М. Вовчка, М. Грушевського, В. Стефаника, О. Довженко, В. Симоненко, Л. Костенко, В. Стуса, С. Крушельницької та ін.), відродження української мови після здобуття незалежності, популяризація української культури, літератури, музики);

– європейський вектор розвитку (наприклад, інтеграція України до Європейського Союзу, як спосіб зміцнення національної самосвідомості, зростання громадянської активності та боротьби за демократичні цінності під час Революції Гідності (2013–2014 рр.));

– роль церкви (відродження Української православної церкви, отримання Томосу (2019 р.) як важливий крок у відокремленні від

² Карпінська Р., Беляк В. Формування національної свідомості та гідності як ціннісних рис особливості в час війни. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні наук*, 2023. Випуск 18. С. 32 URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/18_2023/6.pdf DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2023.18.4> (дата звернення: 10.01.2025 р.)

³ Ситник О. Національна свідомість як визначний чинник українського державотворення в період першої половини ХХ століття: постановка проблеми. *Науковий вісник Ужгородського університету*: Серія: Історія. Випуск 10, 2004. С. 73-78. URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/18_2023/6.pdf (дата звернення: 04.01.2025 р.)

⁴ Буяшенко В.В. Національна самосвідомість українців: проблема само ідентифікації. *Україна-суспільство: Збірник наукових праць НДІУ*, том IV. С. 148. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Buyashenko_2005_1.pdf (дата звернення: 10.01.2025 р.)

російського церковного впливу, вплив греко-католицької церкви в західноукраїнських землях у збереженні національної ідентичності під час окупації Австрійською та Австро-Угорською імперіями 1772-1918 рр.,) та ін.

2. У негативному контексті:

- колоніальне та імперське гноблення (насиленницька русифікація та заборона української мови в Російській імперії (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.));

- Голодомори 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. (геноцид українського народу радянської тоталітарною владою, який знищив за різними оцінками до 9 млн. носіїв української культури та традицій);

- розподіл українських земель (тривалий час українські території були розділені між різними імперіями (Річчю Посполитою, Османською імперією, Австро-Угорщиною, Російською імперією), що спричинило розрив культурних зв'язків між різними регіонами);

- радянська спадщина (застосування політики «розчинення» українців у радянському просторі, депортація та примусове переселення українців у 1920-1930 рр., у 1944-1952 рр., операція «Захід», знищення національної інтелігенції (т.з. «Розстріляне відродження»), формування «радянської людини» без національної ідентичності, деформація історичної пам'яті через радянську пропаганду та перекручення історії України);

- мовний та культурний поділ (довготривала двомовність, що гальмує процес українізації, нерівномірний рівень розвитку національної свідомості в різних регіонах країни);

- політичні кризи та внутрішній розбрат (політичні конфлікти та боротьба між різними політичними силами, що послаблюють національну єдність, корупція та нестабільність у владі, які підривають довіру громадян до держави);

- гібридна війна та інформаційна агресія рф (російська пропаганда, спрямована на розмивання української ідентичності, нав'язування концепції «одного народу», використання радянських міфів про «братні народи» для зменшення рівня національної свідомості) та ін.

На думку Ю. Паніч, національна свідомість, як «унікальний феномен духовного життя українського суспільства, розвивається нині за внутрішньою логікою, демонструючи багатоманітність проявів і форм, глибину думок і почуттів, життєздатність у самоствердженні, надзвичайну силу націотворення»⁵.

Складовими національної свідомості є:

⁵ Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах. Політичний менеджмент. №6, 2006. С. 45-51. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/panich_natsionalna.pdf (дата звернення: 16.01.2025 р.)

1. Етнічна та національна ідентичність (усвідомлення особою своєї приналежності до певного етносу чи нації, що проявляється через спільну мову, культуру, традиції, історичну пам'ять і відчуття єдності з національною спільнотою). Українці ідентифікують себе через рідну мову (українську), культурні традиції (наприклад, святкування Різдва, Пасхи, Водохреща), історичну пам'ять (вшанування героїв Крут, пам'ять про Голодомор), символіку (тризуб, синьо-жовтий прапор) та відчуття єдності у боротьбі за незалежність.

2. Етнічна свідомість (рівень усвідомлення індивідом або групою своєї етнічної приналежності, що включає уявлення про походження, традиції, історію етносу та його роль у суспільстві). Усвідомлення українцями свого походження, збереження традицій (наприклад, вишиванки, народні пісні, писанкарство), знання історії свого етносу (наприклад, історії Київської Русі, козацької доби, боротьби УПА) та розуміння ролі українців у світовій культурі (наприклад, знання творчості видатних українських митців та її впливу на світову культуру).

3. Національна самосвідомість (усвідомлення людиною своєї приналежності до нації, що включає не лише етнічний, а й політичний, громадянський та культурний виміри, яка формується через освіту, державну політику, громадянську активність і соціальні інститути). Виявляється у політичній активності громадян, наприклад, участь у Революції Гідності 2013-2014 рр., підтримка українських реформ, розвитку громадянського суспільства та прагнення інтегруватися до Європейського Союзу, захист національних інтересів на міжнародній арені, оборона територіальної цілісності, суверенітету та незалежності України в ході російсько-української війни.

4. Подвійна етнонаціональна самосвідомість (феномен, за якого особа або група осіб ідентифікує себе з двома етнічними чи національними спільнотами). Виникає у частини населення через історичні чи міграційні процеси, наприклад, українці, які мешкають у Канаді чи США, можуть одночасно ідентифікувати себе і як українців, і як громадян країн проживання. Також це явище помітне серед частини російськомовного населення України, яке поступово переходить до українську мову та культуру, усвідомлюючи свою приналежність до української політичної нації (наприклад, деякі українські виконавці, які раніше виконували пісні на російській мові переспівують їх з українськими текстами – Т Кароль, Н. Каменских, Б. Барських та ін.).

5. Національна ідея (сукупність фундаментальних цінностей, ідеалів та стратегічних цілей, що об'єднують націю та визначають її розвиток, виступає концептуальною основою державотворення і суспільного поступу). Українська національна ідея базується на незалежності, суверенітеті, демократії, європейській інтеграції, збереженні мови, культури та історичної пам'яті (наприклад, преамбула Конституції України закріплює наступне «спираючись на багатовікову історію українського

державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення... піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України...прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу»⁶). А також, виявляється в ідеї Гідності та Свободи, звучить в гаслах «Слава Україні! – Героям слава!» та «Україна понад усе!»).

6. Національна мрія (образ майбутнього, до якого прагне нація, відображений у суспільних очікуваннях, державній політиці і культурній спадщині, виступає потужним стимулом для соціального, політичного та економічного розвитку). Наприклад, національна мрія українці полягає у створенні економічно розвиненої, незалежної, демократичної європейської держави, де поважають права людини, мову та культуру, повернення тимчасово окупованих територій і встановлення справедливості миру без втрати суверенітету Україною.

7. Національний менталітет (сукупність характерних світоглядних, культурних та поведінкових рис, що визначають особливості сприйняття світу, соціальних відносин та норм поведінки представників певної нації). Українці характеризуються волелюбністю (козацька спадщина), працьовитістю (традиційне селянське господарство), толерантністю (співіснування різних етносів в Україні), індивідуалізмом (проблема національної єдності), високим рівнем самоорганізації (наприклад, волонтерський рух під час війни).

8. Національний характер (специфічні риси, притаманні представникам нації, які проявляються у ставленні до праці, влади, моралі, соціальної взаємодії, що формується під впливом історичних, природних та соціальних умов). Виявляється у здатності до самоорганізації (Революція гідності, волонтерські ініціативи), боротьбі за незалежність (повстання проти імперій, добровільна участь значної кількості українців у російсько-українській війні), гостинності, емоційності, певній недовірі до влади та схильності до пасивності у мирний час.

9. Національні комплекси (особливості національної самосвідомості, які можуть проявлятися у вигляді як позитивних, так і негативних рис, впливають на колективну поведінку нації та її стосунки з іншими народами). Наприклад, комплекс «меншовартість» – коли українці вважають, що іноземне краще за своє, або навпаки – «виключна місія» українців як нації-мучениці, «синдром гетьмана» – схильність до розбрату між лідерами замість єдності заради спільної мети та ін.

Рівнями функціонування національної свідомості є:

⁶ Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.01.2025 р.)

I рівень – буденний: повсякденне прийняття національної приналежності, яке проявляється у звичаях, традиціях, мові, символах, міжособистісному спілкуванні, культурному середовищі, що формується через сім'ю, оточення, медіа та освітні установи. Наприклад, національна свідомість на буденному рівні може проявлятися у наступному: використання української мови в побутовому спілкуванні, дотримання національних традицій, вибір українських товарів на ринку, повсякденне використання національної символіки, підтримка українських спортсменів, музикантів, митців на міжнародних змаганнях і конкурсах. Проявами нерозвинутої буденної національної свідомості українців може бути, зокрема, відсутність інтересу до української культури, літератури, кіно, заміна їх виключно іноземним контентом, байдужість до національних питань або навіть зневажливе ставлення до української ідентичності, використання стереотипів про власний народ, наприклад, висміювання української мови чи традицій як «менш розвинених».

II рівень – теоретичний: включає усвідомлення національної ідентичності через наукові дослідження, філософські концепції, історичний аналіз та культурологічні теорії, проявляється в академічному середовищі, освітніх програмах, дослідженнях національної ідеї, історії та перспектив розвитку нації. Наприклад, національна свідомість на теоретичному рівні в українській науці, культурі, освіті та філософських поглядах може проявлятися у наступному: здійснення наукових досліджень, що аналізують розвиток української національної ідеї, мови, культури, публікація монографій, наукових статей, що пояснюють історичні процеси формування української нації, розробка концепцій національної свідомості в працях українських філософів, істориків, соціологів, дискусії в академічному середовищі щодо шляхів збереження та розвитку національної ідентичності, викладання у ЗВО курсів, присвячених історії України, державотворенню, етнополітології. Проявами нерозвинутої теоретичної національної свідомості може бути, зокрема, використання в наукових дослідженнях російських чи радянських концепцій, що заперечують самостійність української нації, популяризація ідей, що применшують значення української мови або національної культури, ігнорування або фальсифікація історичних фактів про геноциди, репресії та колоніальну політику щодо України.

III рівень – державно-політичний: відображає роль національної свідомості в процесах державотворення, формуванні національної ідеології, законотворчості та державної політики, проявляється у правовій системі, політичних доктринах, офіційній риториці, діяльності уряду та громадянському суспільстві. Наприклад, національна свідомість на державно-політичному рівні в Українській державі може проявлятися у наступному: закріплення в Конституції України статусу

української мови як державної; впровадження державних програм з популяризації української культури та мови; проведення політики декомунізації, зміна топонімів, знесення пам'ятників радянської доби; введення квот на українську музику в радіоефірі та українську мову на телебаченні; політичні заяви та дипломатичні ініціативи щодо захисту прав українців за кордоном та в окупованих територіях; ухвалення законів, що сприяють розвитку національної освіти і виховання громадян у дусі патріотизму. Проявами нерозвинутої теоретичної національної свідомості може бути, зокрема, пропаганда ідей «двомовності» як норми без розуміння історичних наслідків мовної асиміляції, політичні рішення, що сприяють інтеграції до імперських або неоколоніальних структур на шкоду національним інтересам, ігнорування проблеми інформаційної війни, що ведеться проти національної свідомості, наприклад, відсутність ефективних заходів протидії дезінформації та пропаганді.

Як зауважує Л. Кулішенко елементами розвинутої національної свідомості та самосвідомості є «національна ідентифікація, тобто усвідомлення людиною своєї належності до конкретного етносу, нації; знання типових особливостей, рис етносу, чи нації, до яких людина себе відносить, інтерес до етнічних, національних особливостей, що характерні для інших національних спільнот; усвідомлення єдності історичного минулого, сучасного і майбутнього свого етносу, нації; чіткі уявлення про територіальну спільність нації; усвідомлення й дієве ставлення до духовних і матеріальних цінностей нації, потреба особистою працею збагачувати такі цінності у своїй життєдіяльності; усвідомлення власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє»⁷.

2. Нормативно-правові засади та інституційна складова формування національної свідомості

Законодавча база України спрямована на захист національної ідентичності через конституційні гарантії, мовну політику та регулювання історичної пам'яті, особливу роль відіграють декомунізаційні заходи, інформаційна безпека та захист державної мови як чинники формування національної свідомості в сучасних умовах.

Нормативно-правові засади формування нової національної свідомості закріплено у наступних НПА:

1. Конституційно-правові гарантії захисту національної ідентичності: Конституція України (ст. 10 «Державна мова в Україні є

⁷ Кулішенко Л. Національна свідомість крізь призму світоглядних позицій українців. Світогляд – Філософія – Релігія: Зб. наук. пр. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. № 1(1). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39518/27-Kulishenco.pdf?sequence=1> (дата звернення: 10.01.2025 р.)

українська мова»⁸, ст. 92 закріплює положення у відповідності до якого виключно законами України визначаються в т.ч. права корінних народів і національних меншин, порядок застосування мов, порядок використання і захисту державних символів, державні свята, ст. 11 «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»⁹); Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» (забезпечує права національних спільнот на розвиток власної культури, мови та традицій, водночас утверджуючи пріоритетність української національної ідентичності¹⁰). Стратегія національної безпеки України (ключовий документ, який визначає основні загрози, пріоритети та механізми забезпечення державної безпеки, спрямований не лише на військову, економічну та інформаційну безпеку, а й на зміцнення національної ідентичності та свідомості громадян¹¹).

2. Законодавче забезпечення державної мовної та інформаційної політики: Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» («визначає стратегічні пріоритети в подоланні спричинених багатовіковою асиміляційною політикою колонізаторів та окупантів деформації національного мовно-культурного і мовно-інформаційного простору та відповідно до якої повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території держави є гарантією збереження ідентичності української нації та зміцнення державної єдності України»¹²); Закон України «Про інформацію» (визначає принципи інформаційної політики, спрямованої на захист в т.ч. національної культури, протидію дезінформації та пропаганді); Закон України «Про медіа» (містить положення, щодо захисту національної ідентичності, встановлюючи вимоги щодо мовлення, інформаційної безпеки та протидії дезінформації, сприяючи розвитку українського культурного простору¹³); Доктрина

⁸ Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.01.2025 р.)

⁹ Там само

¹⁰ Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022 р. № 2827-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 07.01.2025 р.)

¹¹ Про Стратегію національної безпеки України: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.09.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-20#Text> (дата звернення: 25.01.2025 р.)

¹² Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 01.02.2025 р.)

¹³ Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (дата звернення: 11.02.2025 р.)

інформаційної безпеки України (серед національних інтересів визначає «збереження і примноження духовних, культурних і моральних цінностей Українського народу»¹⁴).

3. Правове регулювання історичної пам'яті та декомунізації: Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» («зобов'язує державу сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості»¹⁵); Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (визнає учасників національно-визвольних рухів борцями за незалежність, гарантує соціальний та правовий захист ветеранам УПА, дисидентам, репресованим особам); Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»¹⁶ та ін.

4. Формування національної свідомості в освітній та культурній сфері: Закон України «Про освіту» («освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави»¹⁷), Закон України «Про вищу освіту (визначає національну свідомість як ключовий компонент навчальних програм та обов'язковість вивчення дисциплін, що сприяють формуванню української ідентичності); Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України («у період війни, яку російська федерація розв'язала і веде проти України, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських, цінностей»¹⁸); Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020-2025 рр.; Закон України «Про культуру» («визначає правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані із створенням, використанням,

¹⁴ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України №47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 14.02.2025 р.)

¹⁵ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 19.02.2025 р.)

¹⁶ Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні: Закон України від 17.04.1991 р. № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення: 09.02.2025 р.)

¹⁷ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 22.01.2025 р.)

¹⁸ Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641: Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 р. № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 12.01.2025 р.)

розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпечення доступу до них»¹⁹); Закон України «Про охорону культурної спадщини» (спрямований на захист національної історико-культурної спадщини, регулює діяльність у сфері відновлення пам'яток культури) та ін.

Інституційна складова формування національної свідомості в Україні включає широкий спектр державних органів, освітніх установ, культурних і громадських організацій, медіа, які виконують важливу роль у підтримці національної ідентичності, зміцненні історичної пам'яті та популяризації української культури, що є основою державного суверенітету та суспільної єдності. Зокрема, до них відносяться:

1. Державні органи: Президент України (визначає стратегічні пріоритети державної політики щодо формування національної свідомості, ініціює законодавчі ініціативи у сферах мови, культури, освіти та історичної пам'яті, засновує державні нагороди, премії та відзнаки за заслуги у збереженні національної ідентичності); Верховна Рада України (приймає законодавчі акти, що регулюють формування національної свідомості, контролює реалізацію державної політики у сфері освіти, культури, інформації та історичної пам'яті, підтримує національно-культурні ініціативи); Кабінет Міністрів України (реалізує державні програми у сфері національно-патріотичного виховання, контролює діяльність виконавчих органів у сфері освіти, культури, мовної політики, виділяє фінансування на заходи, спрямовані на збереження історичної пам'яті та культурної спадщини); Міністерство освіти і науки України (впроваджує навчальні програми, які сприяють формуванню національної ідентичності, контролює викладання історії України, української мови та літератури, реалізує концепцію національно-патріотичного виховання у навчальних закладах); Міністерство культури та стратегічних комунікацій України (здійснює державну мовну політику, підтримує розвиток національного мистецтва, літератури, кінематографу, організовує заходи, спрямовані на збереження культурної спадщини, контролює політику у сфері декомунізації та історичної пам'яті); Державна служба України з етнополітики та свободи совісті («діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України і який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні»²⁰); Український інститут національної пам'яті (центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику

¹⁹ Про культуру: Закон України від 14.12.2010 р. № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 11.01.2025 р.

²⁰ Про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті URL: <https://dcss.gov.ua/about/> (дата звернення: 19.01.2025 р.)

у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу) та ін.

2. Освітні та наукові установи: Національна академія наук України (проводить дослідження з питань національної свідомості, історії та державотворення, підтримує наукові програми з розвитку української ідентичності); заклади освіти різних рівнів (формують світогляд у здобувачів освіти на основі патріотизму та громадянської свідомості).

3. Культурні та громадські інституції: Український культурний фонд (державний інвестор розвитку культури та креативних індустрій України, одним із пріоритетними напрямками діяльності якого на 2025 р. є «культура під час війни: створення культурного продукту/контенту, який рефлексує на виклики воєнного часу та згуртовує суспільство; адаптація, створення та просування (у взаємодії з державними інституціями та недержавними ініціативами) культурного продукту/контенту для української культурної дипломатії»²¹); Державне агентство України з питань кіно (зокрема, підтримує створення історичних фільмів, які формують національну свідомість, встановлює квоти для українського контенту у кінотеатрах і на телебаченні); національні музеї та архіви; громадські організації і волонтерські рухи (наприклад, Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, Національна скаутська організація України «Пласт», Інститут масової інформації та ін.).

4. Інформаційні ресурси та медіа відіграють ключову роль у формуванні національної свідомості, оскільки саме через них відбувається поширення ідей, цінностей, історичної пам'яті, культурної спадщини та патріотичних наративів, виконуються функції інформування і популяризації національної ідентичності, освіти, соціалізації та національна інтеграція, формування громадської думки і національної ідентичності. Основними категоріями інформаційних ресурсів та медіа є традиційні ЗМІ (телебачення, радіо, друковані видання), цифрові медіа та соціальні мережі, документальне і художнє кіно, YouTube-контент. Наприклад, місія Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення передбачає в т.ч. підтримку «свободи слова та захист національного медіапростору України, здатного протистояти загрозам інформаційній безпеці держави»²².

3. Роль воєнного досвіду у трансформації національної свідомості та перспективи розвитку її розвитку у поствоєнний період

Збройна агресія росії проти України, яка триває з 2014 р. і перейшла в повномасштабну фазу у 2022 р., значно активізувала процеси національної консолідації, що знайшло своє вираження у наступному:

²¹ Про нас. Український державний фонд. URL: <https://ucf.in.ua/p/about> (дата звернення: 14.01.2025 р.)

²² Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Офіційний веб-сайт. URL: <https://webportal.nrada.gov.ua/pro-natsionalnu-radu/#misia> (дата звернення: 12.01.2025 р.)

– війна сприяє усвідомленню громадянами своєї національної приналежності, спільних цінностей та прагнення до незалежності (наприклад, станом на кінець 2023 р. за результатами опитування компанії Gradus Research у межах проекту «Градус суспільства під час війни» 65 % українців перейшли на українську в побутовому та професійному житті²³);

– підвищується значення державних символів (прапора, герба, гімну), що стають символами спротиву (наприклад, використання синьо-жовтого прапора в окупованих містах як символу незламності, зокрема, під час окупації Херсона місцеві жителі проводили акції протесту, розгортаючи українські прапори, навіть під загрозою репресій або 21.03.2014 р. курсанти Севастопольської Академії військово-морських сил відмовилися виходити на «урочисте шиккування» організоване окупаційною владою та демонстративно виконали гімн України);

– загроза з боку зовнішнього агресора змушує суспільство мобілізувати ресурси, підтримувати армію та державні інституції (наприклад, Масовий вступ до лав Збройних Сил України та територіальної оборони, зокрема, у перші дні після вторгнення добровольцями до лав ТрО записалися понад 100 тисяч осіб);

– відбувається активізація волонтерського руху, благодійності, громадських ініціатив (наприклад, ефективно функціонують Благодійний фонд Сергія Притули, Благодійний фонд «Повернись живим», платформа UNITED24, ініціативи «Народний Байрактар», «Армія дронів» та ін.);

– українська влада вживає заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки, протидії пропаганді, підтримки патріотичного виховання (наприклад, заборона російських пропагандистських телеканалів і сайтів в Україні – «Росія 24», RT, Sputnik, впровадження Програми з медіаграмотності «Фільтр» та ін.);

– приймається законодавство про заборону проросійських партій і організацій (наприклад, ліквідовано «Опозиційну платформу – За життя», «Партію Шарія», УПЦ (МП) в Україні, у м. Херсоні ряд вулиць було переіменовано на честь поліцейських, які загинули внаслідок російської агресії – Р. Набегова, Р. Сторчеуса, В. Ковальова, А. Тарчинського).

В межах нашого дослідження ми провели опитування респондентів серед університетської спільноти щодо визначення рівня національної свідомості результати якого представлено нами у таблиці 1.

²³ 65% громадян розмовляють українською у побуті – опитування. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2024/01/18/258925/> (дата звернення: 10.01.2025 р.)

Таблиця 1

Результати опитування респондентів серед університетської спільноти щодо визначення рівня національної свідомості

Питання	Відповідь 1	Відповідь 2	Відповідь 3	Відповідь 4
Стать	Чоловіча 37,5%	Жіноча 62,5%		
Вік	19-68 роки			
Освіта	Вища 83,3%	Неповна вища 16,7%		
Місце проживання	Місто 87,5%	Селище 4,2%	Село 4,2%	Інша країна 4,2%
До якого етносу Ви себе відносите?	Український, слов'яни			
Як Ви визначаєте свою національну ідентичність?	Українець/українка 100%			
Як важливо для Вас збереження української культури, традицій та мови?	Дуже важливо 87,5%	Скоріше важливо 12,5%		
Чи відчуваєте Ви приналежність до свого етносу?	Так 82,6%	Ні 4,2 %	Частково 13 %	
Чи пишаєтесь Ви своєю національною приналежністю?	Так 91,7%	Важко сказати 8,3%		
Чи вважаєте Ви себе патріотом України?	Так 83,3%	Частково 16,7%		
Чи відчуваєте Ви себе частиною одночасно двох або більше національних чи етнічних спільнот?	Ні 83,3%	Частково 4,2 %	Так 12,5%	
Що, на Вашу думку, є головною національною ідеєю України?	Воля, свобода, незалежність, єдність українського народу, перемога у російсько-українській війні, виховання українського свідомого суспільства, збереження традицій та культури			
Яким Ви бачите майбутнє України через 10 років?	Відбудова, повернення українців з-за кордону, становлення України як впливового регіонального актора-суб'єкта міжнародних відносин, високий рівень прожиткового рівня, розвинута європейська держава			
Які, на Вашу думку, риси характеру найбільш притаманні українцям?	Волелюбність, працьовитість, гостинність, оптимізм, індивідуалізм, солідарність, емоційність			
Які риси національного менталітету, на Вашу думку, слід розвивати для зміцнення української нації?	Єдність, взаємопідтримка, оптимізм, громадянська активність, відповідальність, повага до культури й мови, ініціативність, готовність до захисту України, патріотизм			
Чи вважаєте Ви, що українці мають певні національні комплекси?	Так 50%	Ні 20,8%	Важко сказати 29,2%	
Які фактори, на Вашу думку, можуть сприяти подоланню цих комплексів?	Подолання суспільних криз, усвідомлення національної значущості, ліквідація політичних конструктів наві'язаних росією; виховання молоді в контексті україноцентричного погляду, завчасна підготовка держави до реформачі в сфері економіки, судового процесу, армії, зниження рівня корупції, вивчення історії, впевненість та критичне мислення			

Отже, результати опитування свідчать про високий рівень національної свідомості респондентів, більшість із яких ідентифікують себе як українці, вважають важливим збереження культури, традицій і мови, а також пишаються своєю національною приналежністю та

вважають себе патріотами. Основною національною ідеєю України респонденти називають свободу, незалежність, єдність і перемогу у війні, а майбутнє країни через 10 років бачать у її відбудові, зростанні добробуту та зміцненні міжнародних позицій. Серед рис українського народу виділяють волелюбність, працьовитість і гостинність, а для зміцнення нації вважають необхідним розвивати єдність, громадянську активність та патріотизм. Половина респондентів визнає наявність національних комплексів, запропонувавши їх подолання через суспільні реформи, боротьбу з корупцією, україноцентричне виховання молоді та розвиток критичного мислення.

Поряд із аспектами, які активізували процеси національної консолідації, існує ряд викликів у даній сфері, зокрема: регіональні особливості та історичні відмінності окремих регіонів України, що впливає на ставлення до державної політики та війни, зумовлює проблеми інтеграції внутрішньо переміщених осіб; ведення рф проти України таких форм гібридної війни, як дезінформація, кібератаки та пропаганда, в т.ч. використання інформаційних технологій для розпалювання внутрішніх конфліктів, створення недовіри до влади, поширення фейкових новин; затягування війни, економічна криза, втрата робочих місць та ін.

Після завершення війни перед Україною постане важливе завдання – збереження та подальше зміцнення національної свідомості, ключовими напрямками якої можуть бути:

1. Відновлення історичної пам'яті та національної ідентичності:
 - продовження декомунізації та дерусифікації – перейменування вулиць, демонтаж пам'ятників, популяризація українських героїв;
 - розширення державних програм з підтримки національної культури, української мови та традицій;
 - впровадження спеціальних освітніх курсів про російсько-українську війну, боротьбу за незалежність, роль українців у світовій історії.
2. Соціальна згуртованість та інтеграція ветеранів:
 - запуск державних програм соціальної адаптації ветеранів війни;
 - підтримка психологічної реабілітації військовослужбовців і цивільного населення;
 - розвиток волонтерських і громадських ініціатив для підтримки сімей загиблих і постраждалих.
3. Інформаційна безпека та протидія пропаганді:
 - розвиток медіаграмотності, боротьба з дезінформацією та пропагандою;
 - зміцнення національного інформаційного простору, підтримка незалежних українських медіа;
 - продовження заборони російських та проросійських інформаційних ресурсів.
4. Економічний розвиток та його вплив на національну свідомість:
 - економічне зростання через відновлення інфраструктури, залучення інвестицій, розвиток технологічного сектору;

- підтримка українського бізнесу, стимулювання виробництва товарів з маркуванням «Зроблено в Україні»;
 - популяризація української культури через розвиток креативних індустрій (музики, кіно, моди, дизайну).
5. Політична культура та європейська інтеграція:
- поглиблення інтеграції України в ЄС та НАТО, що сприятиме утвердженню демократичних цінностей;
 - формування політичної відповідальності та участі громадян у процесах державного управління;
 - продовження боротьби з корупцією, підвищення прозорості влади та ін.

ВИСНОВКИ

Феномен національної свідомості досліджується у різних галузях науки та вирізняється різними підходами до формування поняття «національна свідомість», яке в узагальненому розуміння характеризується як цілісна, модернізована система духовних феноменів, що сформувалася в процесі історичного розвитку нації та відображає її основні засади буття, цінності, культурні здобутки й устремління, проявляється через усвідомлення особистістю своєї належності до певної нації, формування колективного «Я» та відчуття єдності з національною спільнотою в межах суспільного горизонту. Формування національної ідентичності українців здійснювалося під впливом позитивних та ключових факторів протягом тривалого історичного періоду. Складовими національної свідомості є: етнічна та національна ідентичність, етнічна свідомість, національна самосвідомість, подвійна етнонаціональна самосвідомість, національна ідея, національна мрія, національний характер, національні комплекси. До рівнів національної свідомості відносяться буденний, теоретичний, державно-політичний.

Нормативно-правові засади формування нової національної свідомості закріплено у конституційно-правових гарантіях захисту національної ідентичності, законодавчому забезпеченні державної мовної та інформаційної політики, правовому регулюванні історичної пам'яті та декомунізації, формування національної свідомості в освітній та культурній сфері та ін. Інституційна складова формування національної свідомості в Україні включає в себе державні органи, освітні та наукові установи, культурні та громадські інституції, інформаційні ресурси та медіа.

Збройна агресія росії проти України активізувала процеси національної консолідації, що проявляється в усвідомленні громадянами своєї національної приналежності, посиленні ролі державних символів, мобілізації суспільства на підтримку армії та державних інституцій, активізації волонтерського руху, посиленні інформаційної безпеки та прийнятті законодавства, спрямованого на ліквідацію проросійських впливів в Україні. Після завершення війни перед Україною постане важливе завдання – збереження та подальше зміцнення національної свідомості, ключовими напрямками якої можуть бути: відновлення

історичної пам'яті та національної ідентичності, соціальна згуртованість та інтеграція ветеранів, інформаційна безпека та протидія пропаганді, економічний розвиток та його вплив на національну свідомість, політична культура та європейська інтеграція та ін.

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджено інституційно-правовий механізм формування національної свідомості української нації у воєнний та післявоєнний період. Зауважено, що феномен національної свідомості досліджується у різних галузях науки та вирізняється різними підходами до формування поняття «національна свідомість», яке в узагальненому розумінні характеризується як цілісна, модернізована система духовних феноменів, що сформувалася в процесі історичного розвитку нації та відображає її основні засади буття, цінності, культурні здобутки й устремління, проявляється через усвідомлення особистістю своєї належності до певної нації, формування колективного «Я» та відчуття єдності з національною спільнотою в межах суспільного горизонту. Підкреслено, що формування національної ідентичності українців здійснювалося під впливом позитивних та ключових факторів протягом тривалого історичного періоду. Визначено, що складовими національної свідомості є: етнічна та національна ідентичність, етнічна свідомість, національна самосвідомість, подвійна етнонаціональна самосвідомість, національна ідея, національна мрія, національний характер, національні комплекси, а рівнями національної свідомості – буденний, теоретичний, державно-політичний. Узагальнено, що нормативно-правові засади формування нової національної свідомості закріплено у конституційно-правових гарантіях захисту національної ідентичності, законодавчому забезпеченні державної мовної та інформаційної політики, правовому регулюванні історичної пам'яті та декомунізації, формування національної свідомості в освітній та культурній сфері та ін. Проаналізовано, що інституційна складова формування національної свідомості в Україні включає в себе державні органи, освітні та наукові установи, культурні та громадські інституції, інформаційні ресурси та медіа. Зауважено, що збройна агресія росії проти України активізувала процеси національної консолідації, що проявляється в усвідомленні громадянами своєї національної приналежності, посиленні ролі державних символів, мобілізації суспільства на підтримку армії та державних інституцій, активізації волонтерського руху, посиленні інформаційної безпеки та прийнятті законодавства, спрямованого на ліквідацію проросійських впливів в Україні. Наголошено, що після завершення війни перед Україною постане важливе завдання – збереження та подальше зміцнення національної свідомості, ключовими напрямками якої можуть бути: відновлення історичної пам'яті та національної ідентичності, соціальна згуртованість та інтеграція ветеранів, інформаційна безпека та протидія пропаганді, економічний розвиток та його вплив на національну свідомість, політична культура та європейська інтеграція та ін.

Література:

1. Кресіна І.О. Національна свідомість. *Сучасна українська енциклопедія*. URL: <https://esu.com.ua/article-71053> (дата звернення: 16.01.2025 р.)
2. Карпінська Р., Беяк В. Формування національної свідомості та гідності як ціннісних рис особливості в час війни. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні наук*, 2023. Випуск 18. С. 29-38. URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/18_2023/6.pdf DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2023.18.4> (дата звернення: 10.01.2025 р.)
3. Ситник О. Національна свідомість як визначний чинник українського державотворення в період першої половини ХХ століття: постановка проблеми. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія*. Випуск 10, 2004. С. 73-78. URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/18_2023/6.pdf (дата звернення: 04.01.2025 р.)
4. Буяшенко В.В. Національна самосвідомість українців: проблема само ідентифікації. *Україна-суспільство: Збірник наукових праць НДІУ*, том IV. С. 144-151. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Buyashenko_2005_1.pdf (дата звернення: 10.01.2025 р.)
5. Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах. *Політичний менеджмент*. №6, 2006. С. 45-51. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/panich_natsionalna.pdf (дата звернення: 16.01.2025 р.)
6. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.01.2025 р.)
7. Кулішенко Л. Національна свідомість крізь призму світоглядних позицій українців. *Світогляд – Філософія – Релігія: Зб. наук. пр.* Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. № 1(1). URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39518/27-Kulishenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 10.01.2025 р.)
8. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022 р. № 2827-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 07.01.2025 р.)
9. Про Стратегію національної безпеки України: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.09.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-20#Text> (дата звернення: 25.01.2025 р.)
10. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 01.02.2025 р.)
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України №47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 14.02.2025 р.)
12. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 19.02.2025 р.)

13. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (дата звернення: 11.02.2025 р.)

14. Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні: Закон України від 17.04.1991 р. № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення: 09.02.2025 р.)

15. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 22.01.2025 р.)

16. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641: Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 р. № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 12.01.2025 р.)

17. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 р. № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 11.01.2025 р.)

18. Про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті URL: <https://dess.gov.ua/about/> (дата звернення: 19.01.2025 р.)

19. Про нас. Український державний фонд. URL: <https://ucf.in.ua/p/about> (дата звернення: 14.01.2025 р.)

20. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Офіційний веб-сайт. URL: <https://webportal.nrada.gov.ua/pro-natsionalnu-radu/#misia> (дата звернення: 12.01.2025 р.)

21. 65% громадян розмовляють українською у побуті – опитування. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2024/01/18/258925/> (дата звернення: 10.01.2025 р.)

Information about the author:

Tsyhaniuk Mykola Anatoliiovych,

Candidate of Historical Sciences,

Assistant Professor at the of the Department of Law, Professional and

Social-Humanitarian Education

Higher Educational Institution “Podillia State University”

12, Shevchenko Str., Kamianets-Podilskyi, 32316, Ukraine